

MARCIN KRAWCZUK*

WARSZAWA

MIĘDZY NAKAZAMI PRAWA A CHARYZMATEM: ETIOPSKIE NORMATYWNE TEKSTY MONASTYCZNE I ZAKRES ICH STOSOWANIA**

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2014.005>

WPROWADZENIE

W niniejszym artykule zostaną omówione wybrane dzieła klasycznej literatury etiopskiej w języku gə'əz, które można by określić jako

* Marcin Krawczuk (ur. 11 lutego 1983) – ukończył etiopistykę na Uniwersytecie Warszawskim. Doktoryzował się na podstawie rozprawy pt. „Etiopski żywot świętej Rypsymy: wstęp, wydanie krytyczne i tłumaczenie z komentarzem”. Jego główne zainteresowania to filologia i edytorstwo tekstów etiopskich, monastycyzm etiopski oraz dzieje Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego. Obecnie adiunkt w Katedrze Języków i Kultur Afryki UW.

** Praca niniejsza pomyślana jest raczej jako studium tekstów niż rzeczywistej praktyki życia zakonnego w Etiopskim Kościele Ortodoksyjnym. Aby stało się zadość filologicznej akrybii, przy wzmiankowaniu tekstów w przypisach przywołuję wydanie krytyczne, a gdy takiego brak – najważniejsze rękopisy. Skróty stosowane w sygnaturach rękopisów: **EMML** = Ethiopian Manuscript Microfilm Library (Collegeville, USA) **BritLib** = British Library (Londyn), **BN Éth.** = Bibliothèque nationale (Paryż), fonds Éthiopiens, **BN d'Abb.** = Bibliothèque nationale (Paryż), fonds d'Abbadie, **ANL** = Accademia nazionale dei Lincei (Rzym). Pełne dane bibliograficzne katalogów poszczególnych kolekcji wraz z informacjami o genezie poszczególnych zbiorów znajdzie Czytelnik na stronie internetowej [<http://www.menestrel.fr/spip.php?rubrique694>].

teksty normatywne dotyczące monastycyzmu, a więc zawierające wskazówki, jak powinno być zorganizowane życie zakonne, jakimi zasadami powinni się kierować mnisi w życiu itp¹. Postaramy się przedstawić te teksty w całym ich zróżnicowaniu pod względem daty powstania, gatunku literackiego i pochodzenia. Ogromna większość tych tekstów nie została wydana, dlatego często wiedzę o nich czerpiemy głównie z katalogów rękopisów i literatury przedmiotu. Dodatkowo poddamy analizie hagiografie mnichów etiopskich w poszukiwaniu śladów odwołań do tekstów normatywnych.

LITERATURA ETIOPSKA W JĘZYKU GƏ'ƏZ²

Kościelna literatura etiopska w języku gə'əz jest jedną z największych objętościowo literatur Wschodu chrześcijańskiego. Mimo wieków badań, szereg tekstów pozostaje ciągle w rękopisach. Wystarczy wspomnieć, że do dzisiaj nie ukazało się pełne krytyczne wydanie Biblii. Oczywiście jest, że literatura gə'əz dostarcza ogromu informacji na temat historii i obyczajów Etiopii, zdecydowanie niedoceniane jest natomiast w środowiskach patrologów i historyków Kościoła jej znaczenie dla poznania piśmiennictwa wczesnochrześcijańskiego.

W literaturze etiopskiej można wyróżnić dwie podstawowe epoki. Epoka aksumska obejmująca czasy od przybycia chrześcijaństwa do Etiopii aż do upadku państwa Aksum około VII wieku. Z okresu tego nie znamy żadnych tekstów oryginalnych, a jedynie przekłady z greki podstawowych tekstów chrześcijańskich. Wśród przełożonych wówczas tekstów znalazła się rzecz jasna Biblia, ponadto niektóre teksty patrystyczne, apokryfy, dzieła kanoniczno-liturgiczne. Po 1270 roku rozpoczyna się

¹ Innymi słowy, interesuje mnie, czy omawiane teksty są *descriptive* czy też *prescriptive*. Czy opisują one reguły rzeczywiście panujące w określonej wspólnotie czy też są pewną idealną wizją takiej wspólnoty? Rozróżnienie to w stosunku do syryjskiego tekstu Didaskaliów rozważa m.in.: M. Penn, „*Bold and having no shame*”. *Ambiguous widows, controlling clergy and early Syriac communities*, „*Hugoye: Journal of Syriac Studies*”, vol. 4, no. 2 (2010), s. 162.

² W polskim piśmiennictwie cenne uwagi o literaturze etiopskiej zamieszcza: P. Marrassini, *Literatura etiopska*, w: P. Siniscalco [et al.], *Starożytne kościoły wschodnie*, Kraków 2013, s.133–144. Godne polecenia jest również hasło „Etiopska literatura patrystyczna” w: M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999, kol. 64–68.

okres tak zwanej. dynastii salomońskiej. Dzięki odnowieniu związków z patriarchatem aleksandryjskim do Etiopii napływają w tym okresie teksty z obszaru literatury koptyjskiej w języku arabskim, które następnie są tłumaczone na język lokalny.

Literaturę etiopską można określić nie tylko jako *par excellence* chrześcijańską, ale wręcz jako kościelną: osoby duchowne były jej niemal jedynymi autorami i głównymi czytelnikami. Szczególną rolę w procesie powstawania i transmisji literatury gə'əz odgrywali mnisi, którzy w klasztorach przechodzili przez wieloletni i wielostopniowy system edukacji religijnej.

MONASTYCYZM ETIOPSKI

Władcy Aksum, starożytnego państwa działającego na terenie dzisiejszej północnej Etiopii i zachodniej Erytrei od około I do około VII wieku, przyjęli chrześcijaństwo w pierwszej połowie III wieku. Fakt ten jest dobrze udokumentowany dzięki inskrypcjom tychże władców³. Zupełnie inaczej rzecz wygląda, jeśli chodzi o rozprzestrzenianie się nowej religii⁴. Zabytki archeologiczne, które by rzucały jakiegokolwiek światło na chrystianizację Aksum są nieliczne⁵, źródła pisane zewnętrzne nieprecyzyjne, rodzime tradycje etiopskie zostały spisane w czasach dużo późniejszych i więcej w nich literackich toposów niż faktów. Obok przynajmniej kilku nieprzystających do siebie wyjaśnień genezy chrześcijaństwa w Etiopii, w tradycji etiopskiej są również zwyczaje dotyczące pojawienia się monastycyzmu. Rozpowszechniona i popularna do dzisiaj jest legenda o Dziewięciu Świętych (etiop. *təs'atu qəddusān*), mnichach, którzy mieli przybyć do Aksum z różnych obszarów Imperium Rzym-

³ Wiele z nich opublikowano w: E. Littmann, *Sabaische, griechische und altbessinische Inschriften*, Berlin 1913. Najstarsza inskrypcja chrześcijańska z terenu Etiopii (omówiona na s. 32–42 tejże pozycji) datowana jest na rok około 350.

⁴ Rozmaite problemy metodologiczne oraz próba nakreślenia modelu chrystianizacji Etiopii w: Ch. Haas, *Mountain Constantines. The christianization of Aksum and Iberia*, „Journal of Late Antiquity”, vol. 1, no. 1 (2008), s. 101–126.

⁵ Archeologiczne świadectwa chrześcijaństwa w Aksum ze szczególnym uwzględnieniem klasztorów zostały omówione w: N. Finneran, *Hermits, saints and snakes: the archaeology of the early Ethiopian monastery in wider context*, „International Journal of African Historical Studies”, vol. 45, no. 2 (2012).

skiego, uciekając przed prześladowaniami⁶. Inna grupa tradycji mówi o mnichach wysłanych w celach misyjnych z Egiptu, na przykład niejaki Libānos miał zostać posłany do Etiopii przez samego Pachomiusza⁷. Nie jest to niemożliwe, zważywszy że Pachomiusz był współczesny Atanazemu, którego kontakty z Aksum są dobrze udokumentowane. Na istnienie monastycyzmu w Aksum wskazuje również fakt, że przynajmniej dwa teksty o charakterze *stricte* monastycznym, czyli fragmenty Reguły Pachomiusza oraz żywot Antoniego należą do najstarszej, przetłumaczonej z greki warstwy literatury etiopskiej.

Począwszy od XIII wieku zachodzą procesy, które zdefiniują charakter Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego i doprowadzą do wytworzenia się modelu relacji państwo–kościół, który przetrwa praktycznie aż do rewolucji w 1974 roku. Przy pomocy świętych mężów do władzy dochodzi nowa dynastia zwana salomońską, bo wywodząca swój ród i swoją legitymizację władzy od Salomona oraz jego syna Menelika, który sprowadził do Etiopii Arkę Przymierza, jak opowiada o tym zredagowana podówczas księga *Kəbra nagašt* (Chwała królów). Władza królewska uzyskuje pewien aspekt sakralny, którego gwarantem jest jednak poparcie kościoła⁸. Centrum władzy przesuwa się na południowe prowincje Szeua i Amhara. Pomimo wspomnianego zacieśnienia więzów z Aleksandrią, przysyłani stamtąd biskupi mają ograniczony wpływ na swoją trzodę, główną rolę odgrywają bowiem mnisi, zarówno samotni charyzmatyczni święci mężowie szerzący chrześcijaństwo wśród „pogan”⁹, jak i skupieni w klasztorach mnisi, którzy – pamiętajmy, że na tym etapie nie ma jeszcze w Etiopii żadnych ośrodków miejskich – poza kontemplacją kopiują i tłumaczą teksty religijne oraz sprawują w imieniu cesarza władzę administracyjną¹⁰.

⁶ W niedawno wydanej fascynującej monografii jej Autorka po zbadaniu ogromnej liczby niepublikowanych rękopisów odnoszących się do Dziewięciu Świętych konkluduje, że tylko w przypadku trzech z nich można mówić o tradycji starszej niż XIX wiek. Por. A. Brita, *I racconti tradizionali sulla „seconda cristianizzazione” dell’Etiopia*, Napoli 2010, s. 77–78.

⁷ H. Brakmann, *TO ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΒΑΡΒΑΡΟΙΣ ΕΡΓΟΝ ΘΕΙΟΝ. Die Einwurzelung der Kirche im spätantiken Reich von Aksum*, Bonn 1994, s. 131–132.

⁸ A. Caquot, *La royauté sacrée en Éthiopie*, „Annales d’Éthiopie”, vol. 2 (1957), s. 209.

⁹ O nich traktuje praca: S. Kaplan, *The monastic holy man and the christianization of early Solomonic Ethiopia*, Wiesbaden 1984.

¹⁰ Kształtowanie się symbiozy państwa i klasztorów w najdawniejszym okresie

Dzięki setkom tekstów hagiograficznych, czyli biografom świętych mnichów spisanych przez ich uczniów i przeznaczonych do czytania w założonych przez nich wspólnotach, można odtworzyć nierzadko z wielką dokładnością dzieje jakiegoś klasztoru czy realia życia w nim. Nie są to jednak jedyne teksty etiopskiej literatury monastycznej. Równie ciekawe, a znacznie mniej eksplorowane są teksty, które moglibyśmy określić jako normatywne, czyli ustanawiające reguły, według których winni żyć mnisi. Poniższy krótki przegląd pozwala uzmysłowić sobie różnorakie inspiracje, jakimi kierowali się mnisi.

TEKSTY NORMATYWNE

a) Pismo Święte

Biblia nie wspomina oczywiście o monastycyzmie, zarazem jednak jako, by posłużyć się pięknym cerkiewnosłowiańskim określeniem *všetʹ knigamʹ mati*, jest zdecydowanie najczęściej cytowanym tekstem w żywotach mnichów. Stanowi również podstawowe źródło inspiracji dla duchowości i etyki mnichów. Jak to zwięźle i wprost ujęto w jednym z żywotów, gdy *abba* Filaios został opatem: *wa-i-gab'a dæarita 'amkʷallu tæ'azāza wangel* „nigdy nie odwrócił się od żadnego z nakazów Ewangelii”¹¹. Jednym ze stałych toposów w żywotach jest to, że bohater, będąc jeszcze dzieckiem, w sposób cudowny uczy się czytać Pismo Święte. Taki wątek mamy na przykład w hagiografii Bašalota Mikā'el:

*Wówczas przeczytał on od początku do końca Księgę Psalmów jak również pieśń sługi Bożego Mojżesza aż do modlitwy Symeona, kapłana i proroka*¹².

Czytania biblijne stanowią również zasadniczą część rytuału przyjęcia nowego członka do wspólnoty zakonnej (więcej o rytuałach poniżej). Przykładowy, ale jak sądzę reprezentatywny, zestaw czytań może wyglądać następująco¹³:

opisuje monografia: M. L. Derat, *Le domaine des rois éthiopiens (1270–1527) : espace, pouvoir et monachisme*, Paris 2003.

¹¹ B. A. Turaev (wyd.), *Monumenta Aethiopiae hagiologica*. Fasc. 1, Lipsia 1902, s. 22.

¹² C. Conti Rossini (wyd.), *Acta sancti Bašalota Mikā'el*, Roma 1905, s. 6.

¹³ Za rękopisem EMML 2093 (XIX wiek).

Ewangelie:

Mt 19,27–29; Mt 11,25–30, Mt 25,1–13
 Mk10,28–30; Mk 8,34–38; Mk 14,3–9
 Łk12,35–46; Łk 19,12–26; Łk 14,25; Łk 7,36–50
 Jn 17,1–26; Jn 12,23–28; Jn 8, 3–11

Dzieje Apostolskie:

Dz 20,18–28
 Dz 21,11–14

Listy:

Ef 6,10–20
 1P 3,1–7; 1P 2,11–13
 1Tm 2, 9–15
 Hbr 11, 1–39

Psalmy:

Ps 17,32; Ps 20,3–4; Ps 4,6–7; Ps 148,12

Część spośród tych fragmentów to nauki moralne, które można odnieść do każdego człowieka, część jednak można, jak sądzę, zinterpretować jako nakierowane w sposób szczególny na mnichów. Wersety Mt 19, 27–29, często zresztą przywoływane w hagiografiach, mówią o porzuceniu świata doczesnego, aby móc w pełni poświęcić się Bogu. Przywołanie całego rozdziału Jn 17, 1–26 można rozumieć jako analogię śmierci Chrystusa i wstąpienia do zakonu, które również jest niekiedy metaforycznie określane jako śmierć¹⁴, po której jednak w obu wypadkach czeka zmartwychwstanie.

b) Reguła Pachomiusza¹⁵

Reguła Pachomiusza (*śar'ata za-abbā Pāk'əmis*) to zapewne najstar-

¹⁴ Zaświadczony jest zwyczaj, iż za nowo przyjętego mnicha musi być odprawione nabożeństwo żałobne (*tazkār*) por. M. Kropp, „...der Welt gestorben”: ein Vertrag zwischen dem äthiopischen Heiligen Iyyäsus-Mo'a und König Yekunno-Amlak über *Memoriae im Kloster Hayq*, „Analecta Bollandiana”, T. 116, fasc. 3/4 (1998), s. 310.

¹⁵ Tekst został wydany (bez aparatu krytycznego) w: August Dillmann, *Chrestomatia arthiopica*, Lipsiae 1866, s. 57–69. Informacje tekstologiczne na temat Reguły w: O. Löfgren, *Zur Textkritik der äthiopischen Pachomius-Regeln*, „Le Monde Oriental” 36 (1936), s. 171–187.

szy tekst etiopski o tematyce monastycznej. Reguła Pachomiusza, obok reguł Bazylego Wielkiego i Abrahama z Kaškar, to najważniejsza reguła zakonna wczesnego Kościoła na Wschodzie¹⁶. Jej wersja etiopska nie jest wszakże dokładnym tłumaczeniem greckiego oryginału¹⁷. Etiopska reguła składa się z trzech części. Pierwsza stanowi swobodny przekład rozdziału 38 *Historia Lausiaca* Palladiusza, druga zawiera wybór nakazów zawartych w części Reguły określanej jako przykazania (*praecepta*), trzecia wydaje się oryginalną etiopską kompozycją. Chociaż odległa w treści, reguła etiopska zdecydowanie zachowuje ducha pachomiańskiego, akcentując życie wspólnotowe, pracę i naukę.

c) Nauka 318 ojców nicejskich¹⁸

W tytule mowa rzecz jasna o uczestnikach Soboru Nicejskiego, a więc ostatniego soboru kościoła powszechnego uznawanego przez Etiopski Kościół Ortodoksyjny. Tekst ten, znany również w tradycji greckiej¹⁹, nie funkcjonuje w Etiopii samodzielnie, lecz włączany jest do dwóch wielkich kompilacji: *Šanodos* (o którym poniżej) oraz *Haymānota 'abaw* („wiera ojców”). *Haymānota 'abaw* to stosunkowo późna, datowana na XVI wiek antologia fragmentów pism Ojców Kościoła. Krótki tekst nauki składa się z 32 artykułów. Chociaż odwołanie do monastycyzmu znajdujemy już w incipicie mówiącym, że nauka przeznaczona jest *zayikawən ḥənšā la-manakosāt* „dla zbudowania mnichów”, tekst jest jednak niejednorodny. Artykuły 1–15 zawierają odrzucenie rozmaitych herezji i wykładnię słusznej wiary. W artykułach 16–32 znajdują się przykazania moralne i religijne dotyczące życia zakonnego. Wyraźny jest wspólnotowy charakter większości nakazów (nakaz mycia stóp współbraciom przychodzącym w odwiedziny, zakaz obnażania się, potępienie ostentacji w ascezie, przepisy dotyczące zbiorowej modlitwy).

¹⁶ L. Brésard, *Les règles monastiques*, „Connnaissance des Pères de l'Église”, no. 67 (1997), s. 8.

¹⁷ Tłumaczenie tegoż zob. *Starożytnie reguły zakonne*, Warszawa 1980, s. 38–61 PSP, t. 26.

¹⁸ Wydanie i tłumaczenie: A. Bausi, *La versione etiopica della Didascalia dei 318 niceni sulla retta fede e la vita monastica*, w: U. Zanetti, E. Lucchezi (red.), *Ēgyptus Christiana : mélanges d'hagiographie égyptienne et orientale dédiés à la mémoire du P. Paul Devos bollandiste*, Genève 2004.

¹⁹ *Clavis Patrorum Graecorum* nr 2298.

d) *Sənodos*²⁰

Sənodos to najważniejszy i obszerniejszy zbiór kanoniczno-liturgiczny używany w Etiopii. Przetłumaczony z arabskiego w XIII wieku (choć bardzo prawdopodobne jest, że włączono także do niego materiał dużo starszy), zawiera przepisy prawne dotyczące w zasadzie wszelkich dziedzin życia kościelnego: wyboru biskupów, stopni kościelnych, liturgii eucharystycznej, dni świątecznych i tak dalej²¹. Księga ta miała wielkie znaczenie i jest bardzo często cytowana, głównie ze względu na przypisywane jej w Etiopii pochodzenie apostołskie, dziwić może w związku z tym fakt, że monastycyzm jest tam zaledwie kilkakrotnie wzmiankowany. Z ciekawszych przepisów można wspomnieć: nakaz rozdzielania klasztorów męskich i żeńskich²², możliwość wstąpienia z wolnej woli obojga małżonków do klasztoru²³, duże ograniczenie władzy biskupiej nad klasztorami²⁴.

e) Rytuały przyjęcia do stanu zakonnego (*šar'ata mənkwəsənnā*)

Teksty tego rodzaju są liczne i do tego stopnia niejednorodne, że trudno sobie wyobrazić, aby pochodziły od jednego wspólnego archotypu²⁵. Zawierają one opis ceremonii towarzyszącej przyjęciu nowicjuszy do klasztoru. Większą część rytuału zajmują modlitwy nad atrybutami mnicha, czyli szatą (*askemā*), pasem (*qənāt*) i czapką (*qob'*) oraz nad samymi mnichami i ich ciałami (oczywiście by nie uległy grzechowi), przeplatane czytaniem biblijnymi. Niewiele można doszukać się w nich informacji na temat realiów życia w etiopskim klasztorze, da się wszakże odtworzyć dzięki nim obrządek przyjęcia do wspólnoty.

f) *Fəṭḥa nagašt*²⁶

Fəṭḥa nagašt (etiop. „Prawo królów”) to obszerny kodeks prawa świeckiego i kanonicznego będący w użyciu co najmniej od XVI wieku.

²⁰ Wydanie: A. Bausi, *Il Sənodos etiopico: canoni pseudoapostolici: canoni dopo l'ascensione, canoni di Simone Cananeo, canoni apostolici, lettera di Pietro*, Louvain 1995.

²¹ A. Bausi, *Heritage and originality in Ethiopic Sinodos*, „Journal of Ethiopian Studies”, vol. 25 (1992), s. 16.

²² A. Bausi, *Il Sənodos etiopico*, s. 19.

²³ Tamże, s. 74.

²⁴ Tamże, s. 78.

²⁵ Tylko jeden z tych tekstów został dotychczas wydany i przetłumaczony (na język francuski): S. Grébaut, *Rituel éthiopien de prise de l'habit*, Mesnil 1940.

²⁶ Standardowe wydanie czyli: I. Guidi, *Il "Fetha Nagast" o "Legislazione dei Re," codice ecclesiastico e civile di Abissinia*, Roma 1897 niestety było poza moim zasięgiem.

Kodeks ten został w całości przetłumaczony z oryginałów powstałych w kręgach koptyjskich, stąd też tylko w ograniczonym stopniu odnosi się do realiów Etiopii²⁷. Powoływał się na niego w swoich dokumentach jeszcze ostatni cesarz Etiopii Hajle Syllassie I. Przepisy dotyczące monastycyzmu znajdują się w części (*'anqas*, dosł. „brama”) pierwszej w rozdziale 10. Przepisy rozpoczynają się od bardzo charakterystycznego stwierdzenia: *manakosātni malā'akt mēdrāwyān wa-sabə' samāyāwyān 'əmuntu* „mnisi to aniołowie ziemscy i ludzie niebiańscy”. Pisząc o monastycyzmie, prawodawca powołuje się na autorytet Bazylego Wielkiego. Dzieło zawiera szczegółowe przepisy dotyczące organizacji klasztorów, pamiętać przy tym należy, że wszystkie te przepisy zostały pierwotnie sformułowane dla klasztorów koptyjskich, funkcjonujących w zupełnie innych realiach polityczno-społecznych niż etiopskie.

g) Trzy dzieła monastyczne pochodzenia syryjskiego

Wiele argumentów przemawia za tym, aby trzy dzieła – *Mār Yashaq* („Pan Izaak”), *Filaksayus* („Filoksenos”) oraz *'Aragāwi manfasāwi* („Starzec duchowy”) omawiać łącznie. Po pierwsze, w niektórych rękopisach występują one razem w jednym kodeksie²⁸. Po drugie, wszystkie pochodzą ze środowiska syryjskiego, choć do Etiopii dostały się przez Egipt i zostały przetłumaczone z arabskiego. Po trzecie, łączy je tematyka: poza treścią normatywną są to przede wszystkim homilie na temat życia monastycznego. Etiopczycy, mimo tak znakomitych tradycji monastycznych, nie wytworzyli nigdy rodzimych dzieł, które można by określić jako filozoficzna refleksja nad stanem zakonnym. Być może wystarczyły im licznie obecne w Etiopii tłumaczenia opowieści o ojcach pustyni²⁹.

Warto może w tym miejscu zrobić krótką dygresję na temat wpływów syryjskich i egipskich w monastycyzmie etiopskim. Zagadnienie to

Będę się zatem odwoływał do opublikowanego w Etiopii niekrytycznego wydania opublikowanego pod auspicjami cesarza Hajle Syllassie I zaopatrzonego w przekład amharski: *Fätha nägäst näbabanna tärǧwamew*, Addis Abeba 1962 [=1969/1970 n.e.].

²⁷ A. Seta, *Drabina praw człowieka. Przykład Etiopii*, w: J. Mantel-Niećko (red.), *Afrykański wygnaniec. Tożsamość i prawa człowieka*, Warszawa 1999, s. 22–28.

²⁸ Np. BritLib Orient. 759, EMMML 2100.

²⁹ Jeden z takich zbiorów został niedawno przetłumaczony na język polski: *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 3: *Zbiory etiopskie (wybór), mniejsze zbiory greckie, zbiory łacińskie: Opowiadania dla duszy pożyteczne Pawła z Monemwazji, Jana Moschosa (wybór)*, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2011.

jest wśród badaczy Etiopii żywo dyskutowane³⁰. Jak już była o tym mowa, wpływy egipskie są w Etiopii dobrze udokumentowane od najdawniejszych czasów, także gdy idzie o tłumaczenie tekstów monastycznych pochodzenia egipskiego. W kościele Gannata Māryām („ogród Marii”) zachował się unikalny program ikonograficzny z XIII wieku zawierający wizerunki najważniejszych egipskich ascetów³¹. Wpływy syryjskie są trudniej uchwytnie, ale trzeba zauważyć choćby, że apostoł Etiopii Frumencjusz pochodził z Tyru. Jako syryjskie cechy monastycyzmu etiopskiego podaje się w literaturze między innymi umieszczanie klasztorów wysoko w górach (praktykowane głównie w Aksum) czy też jedno z ćwiczeń ascetycznych polegające na wielogodzinnym staniu.

Każdy z tomów tej swoistej trylogii monastycznej przypisywany jest jednemu z klasyków piśmiennictwa syryjskiego, odpowiednio: Izaakowi z Niniwy, Filoksenowi z Mabbug oraz Janowi z Dalijata. *Mār Yəshāq*³² oraz *'Aragāwi manfasāwi*³³ to traktaty o ascezie. *Filəksəyus*³⁴ utrzymany jest w formie dialogu i dotyczy różnych aspektów życia zakonnego, przy czym wydaje się skupiać raczej na zagadnieniach moralnych (pokuta, współczucie, posłuszeństwo, czystość) niż organizacyjnych.

h) Pomniejsze teksty

Istnieje spora liczba krótkich tekstów, co do których można – na podstawie opisów w katalogach rękopisów – przypuszczać, że mają charakter reguł monastycznych³⁵. Mają one przeważnie charakter marginaliów. Większość z tych tekstów pozostaje niestety niewydana, można

³⁰ Por. np. dwa całkiem różne stanowiska: W. Witkowski, *Syrian influence in Ethiopian culture*, „Orientalia Suecana”, 38/39 (1989/1990) oraz P. Marrassini, *Some consideration on the problem of the „Syriac influence” on Aksumite Ethiopia*, „Journal of Ethiopian Studies”, 23 (1990).

³¹ E. Balicka-Witakowska, *Les peintures murales de l'église rupestre éthiopienne Gannata Maryam près Lalibela*, „Arte Medievale”, 12/13 (1998/1999).

³² Wydanie i tłumaczenie: Dawit Berhanu, *Das Mashafa Mar Yeshaq von Ninive: Einleitung, Edition und Übersetzung mit Kommentar*, Hamburg 1997.

³³ Brak wydania krytycznego. Jednym z najstarszych rękopisów jest BN Éth, 115.

³⁴ Brak wydania krytycznego. Cenne uwagi daje W. Witkowski, *Filekseyus, the Ethiopian version of the Syriac Dadisho Qatraya's commentary on the Paradise of the Fathers*, w: W. Witkowski, L. Łykowska (red.), *Wälättä Yohanna : Ethiopian studies in honour of Joanna Mantel-Niečko on the occasion of the 50th year of her work At the Institute of Oriental Studies, Warsaw University*, Warszawa 2006, s. 281–296.

³⁵ Na przykład: BN d'Abb. 19, BN d'Abb. 60, BN Éth, 125, ANL 131. Wydanie i tłumaczenie jednej z takich reguł zob. G. Lusini, *Tradizione e redazione delle regole mo-*

jednak przypuszczać, że są one bardzo cenne jako świadectwa lokalnych zwyczajów.

NORMY A PRAKTYKA – CZY ETIOPSCY MNISI ŻYJĄ WEDŁUG REGUŁY?

Jak wspomniano, dysponujemy licznymi wiarygodnymi źródłami pozwalającymi odtworzyć realia etiopskiego życia zakonnego. Obok źródeł etiopskich, jakimi są żywoty mnichów, możemy odwołać się również do źródeł zewnętrznych, czyli licznych opisów podróżników i misjonarzy, którzy z różnych względów zawędrowali do Etiopii. Jako że tradycja monastyczna w Etiopii jest ciągle żywa, mamy też liczne badania terenowe opisujące współczesne etiopskie klasztory. Skłania to do zastanowienia, na ile wymienione powyżej teksty faktycznie kształtowały i kształtują codzienne życie mnichów i mniszek. Przykładowo etiopska Reguła Pachomiusza zawiera liczne przepisy dotyczące zasad zachowania się przy wspólnym stole, tymczasem zarówno z przekazów historycznych, jak i współczesnych obserwacji dość jasno wynika, że w klasztorach etiopskich nie ma niczego, co przypominałoby funkcją znane z tradycji łacińskiej refektarze³⁶. Wydaje się zatem, że Etiopczycy tłumaczyli oryginał grecki nie dlatego, że w jakiś szczególny sposób nawiązywał do ich realiów, ale po prostu uznali go za należący do szerokiego chrześcijańskiego dziedzictwa³⁷.

Kwestia ta wiąże się ściśle z etiopskim podejściem do prawa w ogóle. Przyjmuje się, że o prawie etiopskim w nowoczesnym i zachodnim rozumieniu tego słowa możemy mówić od 1855 roku. Dysponujemy co prawda wieloma tekstami prawnymi (niekiedy wręcz całymi kodeksami jak wspomniana tutaj *Fatħa nagašt*) z okresu dużo wcześniejszego, ale wydaje się, że ich stosowanie było mocno ograniczone i nigdy nie za-

nastiche etiopiche (Parigi, B. N., ms. *Éth.* 125, ff. 160^v–162), „Miscellanea Marciana”, vol. 12 (1997), s. 53–66.

³⁶ Por. C. Chaillot, *The Ethiopian Orthodox Tewahedo Church tradition*, Paris 2002, s. 152–154 (tamże również ogólne uwagi o organizacji przestrzennej etiopskich klasztorów).

³⁷ Mechanizm ten jest bardzo powszechny w kulturze etiopskiej i ma skądinąd niezwykle doniosłe skutki. Fakt, że Etiopczycy tłumaczyli teksty, często nie zważając nawet na ich kanoniczność, sprawił, iż w Etiopii zachowało się wiele dzieł, które zaginęły w innych obszarach świata chrześcijańskiego (jak np. Księga Henocha czy Wniebowstąpienie Izajasza).

groziło ono prymatowi prawa zwyczajowego i cesarskich rozporządzeń³⁸. Należy zatem wziąć pod uwagę, że podobne zjawisko zachodziło nie tylko w dziedzinie prawa świeckiego, ale również prawa kanonicznego.

Jak już wspomniano, jeżeli przejrzy się żywoty mnichów pod kątem tego, jakie teksty są w nich cytowane, zdecydowanie najpowszechniejszym z nich jest Biblia, a w szczególności Psalmi. Stosunkowo często występują cytaty z *Sanodos*³⁹, przy czym można odnieść wrażenie, że powoływanie się na to dzieło występuje przeważnie w kontekście stosunków zakonników z hierarchią kościelną. Nie brakuje odniesień również do tekstów „trylogii monastycznej”, ich przywoływanie należy zapewne wiązać z faktem, że były one obowiązkowym składnikiem edukacji kościelnej. Stosunkowo często w żywotach występują nawiązania do apoftegmatów i opowieści o egipskich Ojcach Pustyni. Antoni i Szenute stanowią nie tylko niedościgłe wzory cnót monastycznych⁴⁰, ale występują również powszechnie w tzw. genealogiach monastycznych. Są to spisy mnichów mające wykazać, że opat czy założyciel danej wspólnoty może pochwalić się odpowiednim rodowodem monastycznym. Na szczycie każdej genealogii stoi zwykle Antoni, tuż za nim są Makariusz i Pachomiusz⁴¹.

Niemal idealnym i wprost wyrażonym podsumowaniem etiopskiego spojrzenia na monastycyzm może być, jak sądzę, fragment żywotu mnicha 'Iyasus Mo'a. Ojciec duchowy bohatera martwi się, że ten, pochodzący z bogatego domu i nawykły do życia w zbytku, nie poradzi sobie z trudami życia zakonnego. 'Iyasus Mo'a odpowiada:

„Jeśli Pan mi pozwoli w swojej łasce i przyjmie twoją modlitwę, stanę się mnichem”⁴².

³⁸ Z. Augustyniak, *The genesis of the contemporary Ethiopian legal system*, „Studies of the Department of African Languages and Cultures” no. 46 (2012), s. 101–106.

³⁹ Fragmenty hagiografii, gdzie cytowany jest *Sanodos* omawia A. Bausi, *Alcune considerazioni sul „Senodos” etiopico*, „Rassegna di Studi Etiopici” 34 (1990 [1992]), s. 51–57.

⁴⁰ Np. w żywocie Yafqerana 'agzi' doświadczony mnich poucza młodszego: *naššar ḥaba gadla Barsomā wa-Sinodā* „spójrz na walkę Barsaumy i Szenutego”. Por. I. Wajnberg (hrsg. und übers.), *Das Leben des Hl. Jāfqerana 'Egzi*, Roma 1936, s. 84.

⁴¹ W. Witakowski, *Ethiopian monasticism*, „Patristica Nordica Annuaia” 2012, s. 38–39. Niekiedy spotyka się pogląd, iż kompilując te genealogie Etiopczycy niejako rekompensowali sobie brak rodzimych biskupów, którym można by przypisać pochodzenie wprost od Apostołów.

⁴² S. Kur (wyd. i tł.), *Actes de Iyesus Mo'a, abbé de couvent de St-Étienne de Hayq*, Louvain 1965, s. 8.

Przewodnikami mnicha w jego drodze (czy też walce, jak to określali Etiopczycy, tłumacząc greckie słowo *αγών* etiopskim *gād*) są nade wszystko Bóg przemawiający osobiście lub poprzez Pismo Święte oraz ojciec duchowy. Prawa pisane ręką ludzką wydają się w porównaniu z tym być drugorzędne.

Between legal regulations and charisma: Ethiopian normative monastic literature and its functioning. The Christian tradition in Ethiopia harks back to the 4th Century. One of the components of Ethiopia's Christian heritage is literature in the Gə'əz language, one of the largest literatures of the Christian East. Texts of monastic character are a very significant component of this literature. The article enumerates the most important Ethiopian normative texts i. e. texts which contain regulations concerning monastic life. It is very probable however that these texts were not always regarded as genuine legal prescriptions. Instead, the life of monasteries was regulated by common law and was based on the individual charisma of holy monks.

Słowa kluczowe: Etiopia, monastycyzm, klasztory, reguły zakonne, Wschód chrześcijański

Key words: Ethiopia, monasticism, monasteries, monastic rules, Christian East

Między nakazami prawa a charyzmatem: etiopskie normatywne teksty monastyczne i zakres ich stosowania. Etiopia jest krajem, w którym tradycje chrześcijańskie sięgają IV wieku. Jednym z elementów chrześcijańskiego dziedzictwa Etiopii jest literatura w języku gə'əz, jedna z największych literatur Wschodu chrześcijańskiego. Istotną częścią tej literatury są teksty o tematyce monastycznej. W artykule omówiono najważniejsze dzieła etiopskie o charakterze normatywnym, czyli zawierające przepisy dotyczące życia zakonnego. Wiele faktów przemawia jednak za tym, że teksty te nie były do końca traktowane jako faktycznie obowiązujące prawo, a realia życia klasztorów były regulowane prawem zwyczajowym i opierały się na indywidualnym charyzmacie świętych mnichów.

Słowa kluczowe: Etiopia, monastycyzm, klasztory, reguły zakonne, Wschód chrześcijański. Ethiopia, monasticism, monasteries, monastic rules, Christian East

